

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК (477.53) «16/17»

Олександр Бондар



«PALAZZO EN FORTEZZA» НА ГОНЧАРІВЦІ В БАТУРИНІ *

Стаття присвячена реконструкції топографічної структури унікального оборонно-архітектурного комплексу – резиденції гетьмана Івана Мазепи в Батурині на Гончарівці. На основі зображальних, археологічних та писемних джерел вдалося створити графічний варіант реконструкції планувальної системи садиби, остаточно спростувати припущення про декоративність її оборонних споруд. Навпаки, вдалося довести те, що фортифікації садиби виконані з використанням тогочасних новітніх європейських досягнень оборонно-інженерної справи. Також наведено основні аналогії подібних садиб на території тогочасної Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщини, Іван Мазепа, Батурин, Гончарівка, палац, голландська система фортифікації.

На сьогодні питання про укріплені резиденції козацької старшини на території України, за деяким винятком, залишається малодослідженим. Утім, актуальність даного питання зростає з кожним роком. Цьому сприяє як сучасний підхід до вивчення проблем української урбаністики, так і накопичення нового фактичного матеріалу з даної проблематики.

Перш за все постає питання витоків даного типу укріпленого поселення. Вірогідно, що ці витoki треба шукати в західно-європейській фортифікаційно-житловій традиції. Так, на території сучасної Італії у XVI ст. з'являється такий тип укріплень як «palazzo en fortezza», що дослівно можна перекласти як «палац і фортеця». Він поєднував у собі риси палацового комплексу з оборонними функціями. У XVI ст. класичні замки як такі вже не відповідали функціям оборонно-житлових споруд. Швидкий розвиток артилерії сприяв тому, що старі замки та нові палаци оточувалися новим типом фортифікацій, котрий був представлений бастейними укріпленнями. Першопочатково такі палаци укріплювалися за староіталійською системою, тобто вали та бастей облицьовувалися каменем [12, с.19]. Такі укріплення набули поширення на території Правобережної України та білоруських земель у складі Великого князівства Литовського [13, 60-61; 28, с. 134].

На початку XVII ст. на території Речі Посполитої та Великого князівства Литовського відбуваються трансформаційні процеси, пов'язані з переформатуванням житлово-фортифікаційних споруд. У XIV–XVII ст. на території Польщі мав широке

* Статтю про укріплення замиської резиденції гетьмана Івана Мазепи в Батурині на Гончарівці мав велике бажання написати Володимир Петрович Коваленко. Про це ми з ним якось довго говорили влітку 2016 року... На жаль, передчасна смерть не дала йому цього зробити. Тож я взяв на себе сміливість виконати його задум.

© Бондар Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського.

розповсюдження такий тип житлово-оборонних комплексів, як «двір оборонний». В основі своїй такі комплекси мали дерев'яний або мурований будинок, оточений простими оборонними спорудами у вигляді паркану або гостроколу, іноді підсилені в'їзною брамою або баштами [31, с. 68-69]. Утім, уже на початку XVII ст. цей тип споруд вважався застарілим, оскільки під час серйозних бойових дій такі укріплення не мали жодного шансу вистояти проти тогочасної артилерії, а невеликі муровані споруди та дерев'яні будинки вже часто не відповідали статусу власника й тогочасній архітектурній моді. На зміну їм і прийшов «palazzo en fortezza». Одним із перших таких «palazzo en fortezza» в Україні був замок, побудований за проектом В. Скамоцці для укріпленої резиденції князів Збаразьких [22, 86-92]. Загалом дані типи укріплень активно розвивалися на Правобережжі України, вони були резиденціями можновладців та магнатів.

Дещо по-іншому виглядала ситуація на Лівобережжі та Сіверщині. Ці території в архітектурно-оборонному плані хронологічно відставали від Правобережних аналогів. У першій половині XVII ст. на території Сіверщини та кордону зі Степом виникла ціла низка укріплених замків та замочків, що більш нагадували класичні «оборонні двори». Вони будувалися шляхтою на новоприєднаних землях. Головною їхньою функцією залишався захист майна власника від «наїзду» сусідів та раптових нападів татар. Такі замочки мали досить просту структуру, що складалася з житлового будинку, кількох господарських споруд, оточених гостроколом або парканом, іноді навіть без башт. До таких «оборонних дворів» або «замочків» можна віднести укріплення в Волосківцях, Блистові, Мені, Березні та ін. [5]

Утім, з середини XVII ст. ситуація на території Гетьманщини почала різко змінюватися. Козацька старшина, що прийшла до влади в результаті Національно-Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, почала будувати власні резиденції. Найпершою відомою нам такою резиденцією була садиба Б. Хмельницького в Суботові. Майданчик укріпленої частини мав неправильну підпрямокутну форму, оточену по периметру валом з дерев'яними конструкціями довжиною 175 м, а шириною від 80 до 125 м. Загальна площа укріпленої частини становила близько 2 га. Завдяки археологічним дослідженням тут були виявлені об'єкти середини XVII ст., що пов'язані з часом функціонування замчища Б. Хмельницького: підвал мурованої з каменю та цегли споруди (оборонна вежа-донжон?), кам'яні підмурки дерев'яної в'їзної вежі, два підклітки від споруд, курінь-вартівня, господарські споруди та близько 10 господарських ям. Знахідки репрезентовані переважно виробами з кераміки: різноманітний посуд, кахлі, фрагменти полив'яної черепиці та жолобчастої цегли [15, с. 128-130]. Утім, дослідження показують, що ця резиденція радше нагадувала оборонні двори, а не оборонно-палацеві комплекси. Подібні резиденції мала і козацька старшина того часу.

Утім, першим оборонно-житловим комплексом на території Лівобережжя, що можна було б класифікувати як «palazzo en fortezza», вірогідно, слід вважати замиську резиденцію І. Мазепи в Батурині на Гончарівці.

На сьогоднішній день уже накопичено значний пласт джерел різноманітного походження, щоб у певних рисах відтворити загальний вигляд гетьманської резиденції станом на момент її загибелі у 1708 р. Без сумніву, перше місце серед цих джерел посідають результати археологічних робіт, що проводяться тут з 1995 р. [16, 17, 18, 19, 20] Інший пласт – це зображальні джерела. Вони представлені на сьогодні всього двома зображеннями. Перший – це малюнок руїн Мазепиноного палацу на Гончарівці, зроблений у 1744 р., що зберігається в Стокгольмському Національному музеї [8, с. 186; 21, с. 243-244]. Другий – недатований план Батурина та Гончарівки, з якого зроблено копію у 1862 р., він зберігається у Картографічному відділі Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (рис. 1) [2]. Інформативними також є і свідчення писемних джерел. По-перше, це перша згадка палацу Мазепи у Літописі Самійла Величка під 1700 р. про «столовий гетьманський дім на Гончарівці» [7, с. 603]. Опис 1726 р. засвідчує: «Двір із садом на Гончарівці, в якому Мазепа сам жив, у цьому дворі муровані палати порожні, розбиті, там же церква дерев'яна ціліла, з деякою частиною іконостасу; у цьому дворі гай березовий, і поблизу поле орне» [21, 239]. Співставлення даних усіх цих джерел дає можливість відтворити гіпотетичний варіант зовнішнього вигляду гетьманської

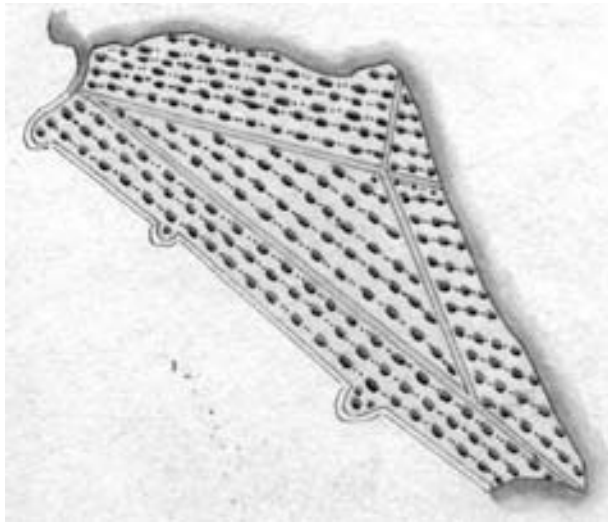


Рис. 1. Фрагмент плану городища в урочищі Гончарівка в Батурині з розплануванням території, 1862 р.

сторони комплекс упирався в корінну терасу р. Сейм висотою до 12 м. З північної – відділявся від плато природним руслом струмка. Майданчик городища рівний (не враховуючи частину площі, котра на сьогодні пошкоджена кар'єром). В історіографії якийсь час панувала думка, що оборонні споруди на Гончарівці несли винятково декоративний характер [1, с. 19]. Перша згадка саме про оборонні споруди на Гончарівці відноситься до 1708 р. у доносі В. Кочубея «А подворок свой на Гончаровке обнести велел знатным валом для якоись неведомой причины» [24, с. 210]. Навряд чи «декоративні» фортифікації здивували б В. Кочубея, який був військовою людиною. Сучасний аналіз укріплень також засвідчує про хибність цієї думки. Із північної та західної сторін комплекс оточував штучний рів. Під час досліджень 1995 р. було з'ясовано, що його ширина складає 5 м, а глибина до 2 м. Рів мав складний профіль, контрескарп висотою до 1,8 м ближче до низу мав уступ, ескарпна сторона рову була більш пологою, але довшою. Загалом, рів мав так звану «пунічну» форму, що було характерним для європейської фортифікації XVII–XVIII ст. Стратиграфічні спостереження показують, що між валом та ровом знаходилася неширока, до 1–1,3 м, берма. За бермою починався вал. Сучасна висота валу становить місцями до 2 м, ширина до 9 м. Перед ровом з південної та південно-західної сторін прослідковуються залишки гласісу. На жаль, він майже весь був знищений кар'єром. Біля бастиону № 4 його висота становить близько 0,8–1 м від рівня материка.

По периметру майданчика з напільного південного боку було насипано 5 бастионів-барбетів. Повноцінними бастионами дані земляні споруди назвати не можна в силу їхніх розмірів та конструктивних особливостей. Однак через те, що вони дещо вищі від рівня висоти валу, то їх можна з упевненістю віднести до бастионів барбетного типу для ведення артилерійського бою [11, с. 88-89]. Розпочинаються укріплення з бастиону № 1 (Північний). Він має трапецієвидну форму (25x10–20 м) із заокругленими кутами. Висота від рівня майданчика – 3 м. Із заходу та півночі бастион оперізував рів глибиною близько 3 м. Від північного кута бастиону на південь відходить вал (висота 1,0–2,0 м, ширина підшви – 10 м) та рів (глибина 1,8–3,0 м, ширина 10–15 м). За 7 м від попереднього розташований бастион № 2 (Західний), що знівельований до рівня майданчика (20x7–15 м). За споминами старожилів, це відбулося вже у XX ст. для спрощення заїзду на територію комплексу. Від цього бастиону вал та рів повертають на південний схід. На відстані близько 160 м від Західного бастиону, за планом XIX ст., знаходився т. зв. «Центральний» бастион. Його розміри відповідали розмірам бастиону № 1. Однак зараз він повністю зруйнований кар'єром. За 160 м від нього лежить бас-

резиденції початку XVIII ст.

Обрання місця під резиденцію було не випадковим. Урочище Гончарівка знаходиться за 2 км від батуринської фортеці, а поряд проходив шлях Батурин-Конотоп [26, с. 43]. У 2015 р., під час археологічних досліджень тут були виявлені залишки поселення гончарів першої половини XVII ст. [20, с. 15]. Разом з тим сама резиденція будувалася на відрозі тераси, не зайнятої забудовою, а якщо якась забудова й існувала на цьому місці, то вона була ліквідована.

Саме місце для спорудження будівель було обрано досить вдало. Зі східної

тіон № 4 (Південно-Західний), що також має підтрапецієвидну форму (10–30х35 м), заввишки 1,8 м. Верхівка цього бастиону була зрізана, а на його майданчику в XIX – на початку XX ст. знаходився житловий будинок. Від цього бастиону вал та рів зберігають свою попередню орієнтацію протягом ще 110 м, а потім повертають на схід, де за 50 м на краю тераси р. Сейм знаходиться бастион № 5 (Південний). Він має підовальну форму (20х35 м) та висоту 4 м. Аналізуючи стан збереженості та параметри бастионів № 1 та № 5, можна зробити висновки, що вони височіли над основною куртиною ще на 1–1,5 м. Це було зроблено в першу чергу для того, що б гармати могли стріляти нижче лінії горизонту вздовж гласісу, при такому варіанті стрільби це збільшувало дальність пострілу. Вірогідно, що інші три бастиони також мали подібну конструкцію. Слід допустити, що на цих бастионах-барбетах могло знаходитися не більше ніж по 2 гармати. Утім, їх вдале розташування створювало майже ідеальні сектори обстрілів для прикриття куртин та сусідніх бастионів. Так, бастион №1 прикривав бастион № 2, бастион № 3 потрапляв до сектору обстрілу бастиону № 4 і т. д. Таке розташування не

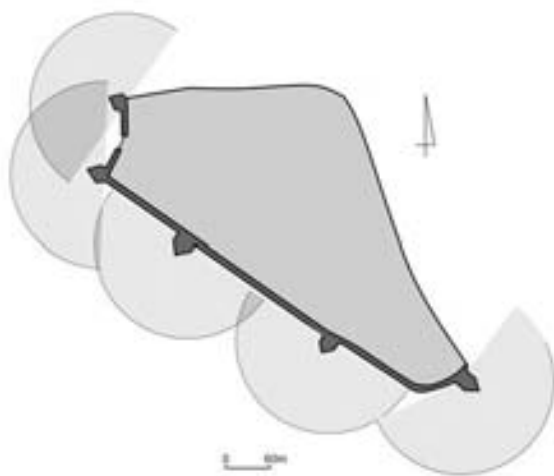


Рис. 2. Схема-план артилерійського бою (картечню) з бастионів укріпленої садиби І. Мазепина Гончарівка в Батурині.

дерев'яних конструкцій поверх валу та по краю бастионів. На жаль, проведені археологічні роботи по розрізу валу, а також дослідження бастиону № 4 не виявили жодних конструктивних елементів, що можна було пов'язати з дерев'яними фортифікаціями [1, с. 19]. Вірогідно, що слідуючи західноєвропейським тенденціям голландської школи фортифікації, дерев'яні конструкції, як такі, були відсутні. Основний упор робився на відбиття штурму укріплень за допомогою артилерії та завдання нею атакуючим якнайбільших втрат, а також на активну оборону. Для цього потужні дерев'яні конструкції були не потрібні. Починаючи з кінця XVI–XVIII ст., стаціонарні укріплення все більше ставали схожими на польові, що в першу чергу пов'язано зі статикою облоги, котра ставала більш динамічнішою [27, с. 123-127]. У XVIII ст. по валах ставилися рогатки або тури-габіони, котрі затримували живу силу атакуючих, поки їх розстрілювала артилерія та стрілки [10, с. 15]. Також досить цікавий тип дерев'яних укріплень, пов'язаних із земляним валом, можемо спостерігати у Прилуцькій фортеці 1740-х рр. [4, с. 65]. Він являв собою земляний вал, в напільну сторону якого горизонтально було вбито кілки. Утім, більш за все, по валу на Гончарівці проходив невеликий земляний бруствер для прикриття стрільців, сліди якого вже неможливо простежити або ж у разі потреби по валу швидко споруджувалися тури-габіони. Гармати з розрахунками на бастионах, вірогідно, також прикривалися в час небезпеки брустверами та габіонами.

На сьогодні також не вирішене питання з розташуванням воріт палацово-оборонного комплексу Гончарівки. На думку Ю. Ситого, вони знаходилися біля бастиону № 3. Усе ж детальне вивчення топографії пам'ятки в поєднанні з результатами вивчення

залишало мертвих зон (рис. 2). Цим можна пояснити і відсутність бастиону на південному куті укріплень. Він повністю потрапляв під дію артилерії з четвертого та п'ятого бастионів.

Рів (ширина 8–12 м, глибина – 1,5–2 м) та вал (висота 1,5–2 м при 10–15 м завширшки) біля Південного бастиону зберегли свій первісний вигляд. Уздовж краю тераси (з боку заплави) виявлені сліди ескарпування схилу. Проте через ерозію та зсуви точно вирахувати висоту підрізки на сьогодні майже неможливо. Слід лише сказати, що вона була не менше 4 м.

Поки що залишається відкритим питання про наявність

вже загадуваного плану XIX ст. та фортифікаційними традиціями Європи й України дає змогу висунути альтернативну версію. На плані XIX ст. внутрішні доріжки починаються від північно-західної куртини. Під час обстежень 2015 р. саме в цьому місці було виявлено пробій у валу шириною до 10 м. За ним наявний підквадратний майданчик, заглиблений до 0,3–0,4 м. Цей пробій знаходиться майже по центру між першим та другим бастіонами. Тобто простір між цим пробієм має відразу подвійне прикриття з обох бастіонів, та й сама лінія рову дещо увігнута усередину майданчика. Якщо допустити, що саме тут знаходився в'їзд до комплексу, то тоді стає зрозумілим і рівний пробій у валу, і майданчик за валом, і потужний фланкуючий сектор обстрілу відразу з двох бастіонів. Ще в 2010 р. до цієї думки схилився і М. Андрієвський у своїй розвідці, присвяченій бастіонним укріпленням Гончарівки [1, с. 19]. Можливо, тут знаходилися дерев'яні ворота у вигляді кількакамерної споруди з «тунелем». Наявність воріт між двома баштами або двома бастіонами – традиційна практика європейської школи фортифікації XVI–XVIII ст. [9, с. 246]. Найяскравішим прикладом такого розташування брами можуть бути в'їзні ворота до Чигиринського замку. Вони зображені на плані П. Гордона 1678 р. Там ворота знаходилися по центру куртини, прикриті з обох боків бастіонами. Вже під час бойових дій, для посилення цих воріт, поряд з ними було збудовано дерев'яну башту відкритого типу [8, с. 125-126]. Також прикладом такого розташування воріт може бути Крупицько-Батуринський монастир, де в'їзна брама фланкувалася сильно винесеними вперед відкритими баштами [3, с. 126]. Аналогічну конструкцію можна спостерігати і на прикладі Троїцького монастиря в Чернігові, де Іллінські ворота фланкувалися двома винесеними кутовими баштами.

Питання з внутрішнім розплануванням палацевого комплексу також, імовірно, може бути вирішене за допомогою плану XIX ст. На ньому центральна вулиця починається майже від центру північно-західної куртини й проходить на південь до бастіону № 5 майже паралельно західній куртині. Відразу від імовірних воріт вулиця роздвоюється, від неї веде відгалуження на схід паралельно до північної тераси. Майже аналогічна вулиця розпочинається й з півдня і паралельно східній терасі прямує на північ. Вулиці перетинаються, утворюючи майже трикутник, з вершини якого під кутом 90 градусів знову розходяться. Не викликає сумнівів, що дане розпланування було заздалегідь спланованим, така структура характерна для садово-паркових комплексів. Однак постає питання, коли ж саме виникло це розпланування? Навряд чи це сталося після погрому XVIII ст. Навряд це відбулося й у XIX ст., коли тут розташовувалися пасіки. Вірогідно, що це трасування збереглося з початку XVIII ст. Як уже зазначалося, сам план не датований, 1862 р. позначена його копія. Тож до якого часу відносився оригінал, залишається невідомим. Можна лише сказати, що він складений після 1799 р. (час побудови Воскресенської церкви в самому Батурині, оскільки вона позначена на плані міста). Тож не можна виключати той факт, що тут ми бачимо розпланування початку XVIII ст. Незважаючи на деякі неточності та візуальні деформації цього плану, при накладці на сучасну топографічну зйомку 2015 р. з розкопаними об'єктами, бачимо досить інформативну картину (рис. 3). По-перше, сітка доріг чітко відтворює підтрикутну геометричну форму всього майданчика. Початок вулиці на північному заході співпадає з уже згадуваним вище пробієм у валу. Вершина «трикутника» вулиць майже ідеально співпадає з залишками колодязя. Споруда палацу потрапляє до «малого трикутника» вулиць, на північ від якого знаходиться церква, а на південь т. зв. «покоєва хата». Таке випадкове співпадіння археологічних даних з картографічними матеріалами видається малоімовірним. Вірогідно, що вже навіть після зруйнування палацу та церкви планувальна структура з доріжок та алей на території комплексу деякий час зберігалася та була зафіксована картографами кінця XVIII – першої половини XIX ст., а згодом потрапила на копію плану 1862 р. Унікальність регулярного розпланування оборонно-палацевого комплексу Гончарівки полягає в тому, що на початку XVIII ст. ще не сформувалися основні постулати створення т. зв. «англійських парків» на території садів, цей процес розтягнеться на все XVIII ст. Тому садіву на Гончарівці якоюсь мірою можна вважати експериментальною для свого часу.

Зважаючи на вищенаведені дані, можна графічно відтворити певну структуру забудови оборонно-палацевого комплексу. В'їзд до садиби знаходився з північно-

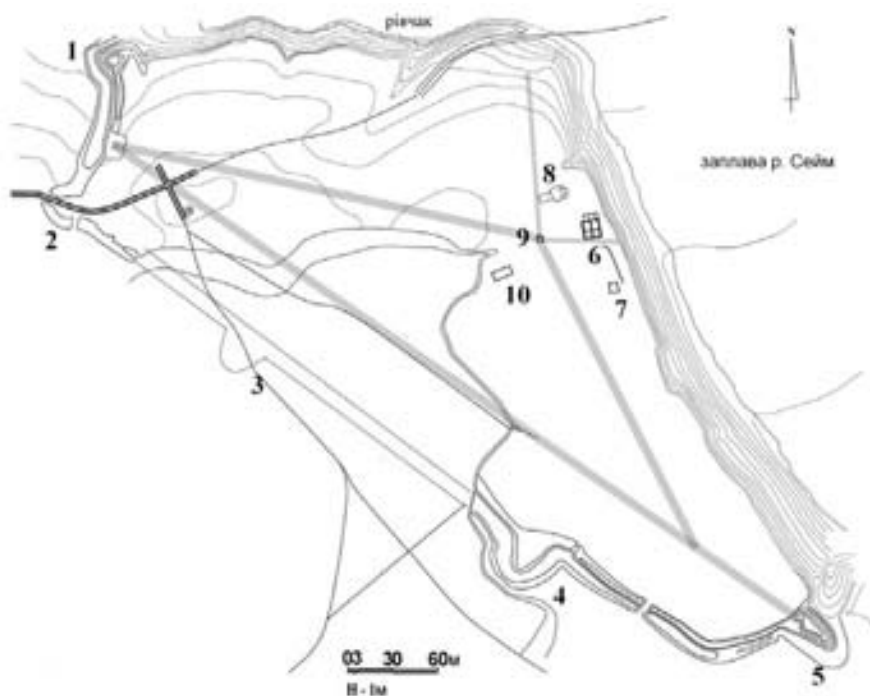


Рис. 3. План городища в ур. Гончарівка в Батурині 2015 р. з накладкою розпланування з плану 1862 р. та позначенням археологічних об'єктів:

- | | | |
|-----------------------------------|---|-------------------------|
| 1 – бастион № 1 «Північний»; | 4 – бастион № 4 «Південно-західний»; | 8 – церква (?); |
| 2 – бастион № 2 «Західний»; | 5 – бастион № 5 «Південний»; | 9 – колодязь; |
| 3 – бастион № 3 «Центральний»; | 6 – залишки палацу; | 10 – «курінь-вартівня». |
| | 7 – «покоєва хата»; | |

західної сторони. Від нього починалося дві дороги – одна з них проходила через весь комплекс і вела до п'ятого бастиону, розділяючи садибу на дві половини. Інша дорога також розпочиналася від воріт і вела до колодязя, який виконував роль «розподільного пункту» формування доріжкової системи. Перед колодязем археологічно було зафіксовано рештки споруди, що отримала умовну назву «вартівні». Від колодязя під кутом 90 градусів до дотичних доріжок розпочиналися ще дві менші доріжки, одна з яких вела до т. зв. «покоєвої хати», інша – до «церкви». Загалом система алей та доріжок зводилася до складання прямокутних трикутників. На жаль, поки що не вдалося знайти подібних аналогій розпланування садиб, але в своїй основі вона дуже схожа на систему розпланування т. зв. «англійських парків», де площа садиби ділилася на квадрати або прямокутники, котрі в свою чергу були поділені на трикутні ділянки. Про місця, де знаходилися згадані у описі «гай березовий, і поблизу поле орне», можна лише здогадуватися. Вірогідною, що березовий гай міг бути з північної сторони, вдовж тераси струмка, що відділяв поселення гончарів від палацу. Візуально це не дозволяло жителям поселення бачити, що відбувається на території гетьманської резиденції. Орне поле, можливо, було розташоване в південно-західній частині садиби між головною дорогою комплексу й куртиною з третім і четвертим бастионами. За синхронними аналогіями, можна припустити існування біля кожного бастиону невеличких наземних споруд-караулень, де розташовувалася залага бастионів під час несення караульної служби (рис. 4.). На жаль, поки що також не виявлено господарської частини садиби, де мали б міститися господарські споруди, зернові ями, конюшні та ін.

На сьогоднішній день можна припустити, що архітектурний комплекс на Гончарівці не був завершений до 1708 р., а були збудовані лише його основні житлові та

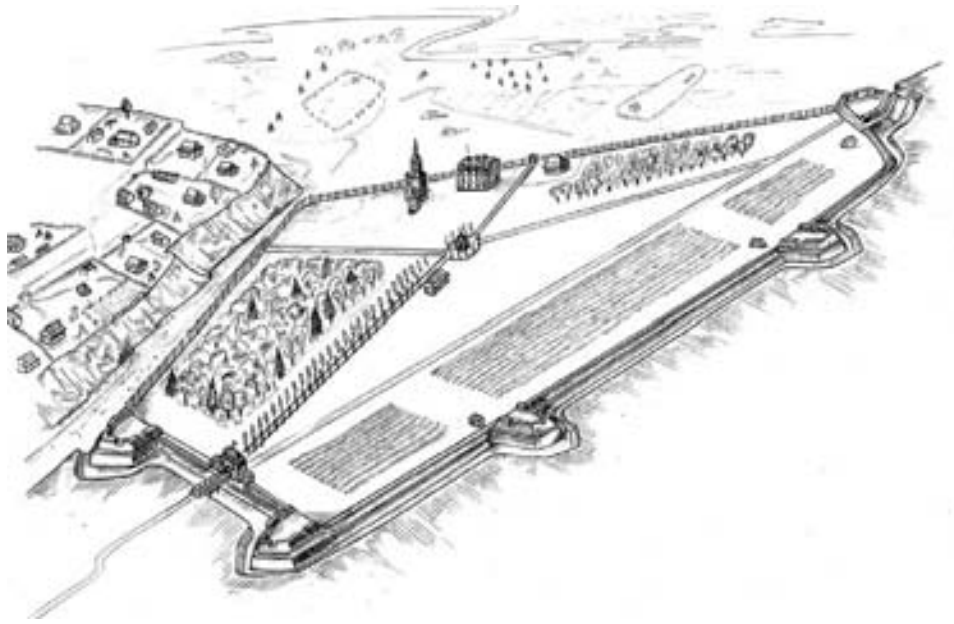


Рис. 4. Варіант реконструкції укріпленої садиби І. Мазети на Гончарівці в Батурині станом на початок XVIII ст. Малюнок О. Бондаря.

господарські споруди. Загалом уся територія комплексу і не мала бути забудованою, якщо взяти до уваги більш пізні аналогії, то під забудову відводилося до 10-15% загальної площі садиб.

Також слід відзначити, що уфортифікований палацовий комплекс на Гончарівці не був єдиною подібною спорудою в регіоні наприкінці XVII – на початку XVIII ст. У селі Великий Листвен (Городнянський район Чернігівської області) на початку XVIII ст. знаходилася укріплена резиденція генерального обозного В. Дуніна-Борковського. Її планувальна структура була дещо іншою. Сама садиба була підквадратної форми площею близько 4 га. У центральній її частині знаходився двоповерховий будинок, до якого від воріт з півдня вела вулиця. По ліву руку від воріт розташовувалася мурована церква, що одразу виконувала роль оборонної башти воріт. Резиденція, вірогідно, не мала бастионних або баштових укріплень. Однак з південно-східного боку замість кутової башти знаходилася двоповерхова потужна кам'яниця. Судячи з розташування відомих на сьогодні споруд, ця резиденція також мала розплановану задалегідь структуру. Але за розмірами центрального будинку (судячи за зображенням його руїн 1830-х рр.) площею та особливістю фортифікацій ця садиба поступалася Гончарівці [32].

На сьогодні відомі також замські резиденції початку XVIII ст. В. Дуніна-Борковського та П. Полуботка в Чернігові [6, с. 104-106]. Утім, навряд чи буде правильним порівнювати їх із Гончарівкою. Наприклад, за зображенням на Абрисі Чернігівському 1706 р., садиба П. Полуботка має в своїй основі цегляний двоповерховий будинок, оточений мурованим парканом. Жодних даних про існування там земляних оборонних конструкцій немає. Цікавим є також, що церква в більш пізніх садибах, як і на Гончарівці, розташовувалася ліворуч від лицьового фасаду головного будинку. Так, наприклад, це було в замській резиденції Чернігівського архієпископа у XVIII ст., де церква стояла ліворуч від будинку, а вся житлова, господарська, культова частини займали всього 5-6% від території садиби, все інше було «садом і рощицею» [6, с. 106]. Церкву ліворуч від будинку-кам'яниці можна побачити і на території садиби-резиденції Лизогубів у Седневі [23, с. 145-148] та укріпленій садибі полковника Самойловича 1680-х рр. у с. Василівка (Лебединський район Сумської області) [25, с. 27-30]. Тож такий варіант розташування церкви можна вважати традиційним для Гетьманщини другої половини кінця XVII–XVIII ст.

Таким чином можна зазначити, що на сьогодні заміська резиденція гетьмана І. Мазепи на Гончарівці в Батурині є, вірогідно, першим зразком такого типу житлово-оборонних комплексів як «palazzo en fortezza» на території Лівобережної України. Поєднання кількох видів джерел та багаторічні археологічні дослідження дозволяють в загальних рисах відтворити планувальну структуру цього комплексу, збудованого за задалегідь продуманим планом, остаточно зруйнувати історіографічні міфи, як, наприклад, про «декоративність» укріплень тощо. Все це дає можливість стверджувати, що українська містобудівна культура запозичувала із Західної Європи найкращі тогочасні зразки будівництва, підлаштовуючи їх під регіональні потреби та надаючи їм місцевого колориту. Також залишається відкритим питання про долю укріпленої садиби під час оборони Батурина в листопаді 1708 р. Чи оборонялася залога? Або ж вона була переведена для посилення основних укріплень Батурина. Де знаходився господраський двір? На ці питання відповіді зможуть дати лише подальші археологічні роботи.

1. Андрієвський М. Bastionні укріплення заміської резиденції І. Мазепи на Гончарівці // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали ІХ Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2010. С. 18-20.
2. Батурин. Пространство местностей занимаемыми... // Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Відділ картографії. № 19290.
3. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини у XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. К. : Видавець Олег Філюк, 2015. 178 с.
4. Бондар О. План Прилуцької фортеці 1745 р. у альбомі Ф. Ласковського // Сіверянський літопис. 2016. №6. С. 63-66.
5. Бондар О., Пилипенко В. Укріплені поселення Менського району Чернігівської області за часів Речі Посполитої (1618–1648 рр.): до постановки проблеми // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів ІV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 187-193.
6. Бондар О.М. Чернігівське «Застриження» у XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 7. Київ-Глухів, 2014. С. 104-106.
7. Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Том 2. К., 1991. 642 с.
8. Вечерський В. Гетьманські столиці України. К.: Наш час, 2008. 320 с.
9. Виолле-ле-Дюк Э.. Крепости и осадные орудия. М., 2007. 255 с.
10. Вобан де С. Книга о атаке и обороне крепостей. СПб, 1744. 184 с. + XXXII табл.
11. Войтяховский Е.Д. Полная наука военного укрепления, или Фортификация. М. 1809.
12. Глушок О. Еволюція фортифікації на Превобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVIII ст.). К., 2009. 124 с.
13. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : Энциклопедия. Мн., 2009. 312 с.
14. Губайдуллин А. Фортификационный словарь. Казань, 2003. 104 с.
15. Кілессо С. Резиденція Богдана Хмельницького // Наука і культура України. 1979 р. К., 1980. С. 127-130.
16. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Дослідження Гетьманської столиці у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. К., 2010. С. 188-191.
17. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Дослідження гетьманської столиці // Археологічні дослідження в Україні 2010. Київ-Полтава, 2011. С.181-182.
18. Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Дослідження гетьманської столиці Батурина // Археологічні дослідження в Україні 2011. К., 2012. С 495-498.
19. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Археологічні дослідження в Батурині // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 году. Чернигов, 2012. С. 35-39.
20. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина 2016 р. Керамічні оздобы палацу Мазепи.

21. Ленченко В. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. К., 2008. С. 236-247.
22. Липа К. Під захистом мурів. К., 2008. 184 с.
23. Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1965. 288 с.
24. Мищик Ю., Тарасенко І. Опис Батурина в класичній праці О.О. Лазаревського // Сіверянський літопис. № 6 (126). 2015. С. 202-217.
25. Осадчий Є., Коротя О. Замки та фортеці Сумщини XVII – XVIII століть. К., 2015. 155 с.
26. Саєнко Н. Батуринська Гончарівка в XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. № 6 (126). 2015. С. 42-49.
27. Тяляковский А. Фортификация. Учебныя руководства для военно-учебных заведений. СПб., 1848. 225 с. + 54 черт.
28. Ткачев М.А. Замки Белоруси. Мн., 2002. 200 с.
29. Холостенко Н. Основные этапы развития Украинской архитектуры // Архитектура СССР. 1940. № 3. С. 45–53.
30. Яковлев В. История крепостей. СПб, 2000. 400 с.
31. Adamczyk J.L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku. Kielce, 2004. 248 s.
32. Bondar A. The Fortified Manor of Dunin-Borkowski at the end of the 17th–18th centuries in Velikiy Listven // Gardarika, 2016, Vol. (8), Is. 3, pp. 130-136.

Olexandr Bondar

«Palazzo En Fortezza» to the Goncharivka in Baturyn

The article is devoted to the reconstruction of the topographical structure of the unique defensive and architectural complex of the residence of Hetman Ivan Mazepa in Baturin in the Goncharivka. Unfortunately, this complex has not survived to our days in its original form. Ground structures were destroyed in the second half of the 18th century, and the fortress itself suffered in the 20th century. Due to the works of the Baturin's Ukrainian and Canadian archeological expedition from 1995 to 2017, today we have important results for the reconstruction and understanding of the development of this architectural complex.

This complex was founded around the 1690's. It was situated 2 km from the fortress Baturin. The palace, the wooden church, ancillary farms were on the territory of the manor and altogether made a unique architectural ensemble. A graphic reconstruction of the manor design Goncharivka was made on the basis of pictures, archaeological and written sources. The basis of this reconstruction was laid in the plan of the Goncharivka 1862. This plan was combined with modern topographic survey and archaeological data. This work has yielded very interesting results.

The article suggested that Ivan Mazepa's homestead on Goncharivka was the first manor house with a regular layout on the territory of the Left Bank of Ukraine in the late 17th – early 18th centuries.

Finally, the myth about the decorative constructions of the manor's fortifications is debunked. It has been proven that the fortification works on Goncharivka were made using the new European achievements in the fortification case. Fortification elements of the manor were planned in the Dutch system of earthworks: a straight earth walls, bastions in the form of barbets, entry between the bastions and polygonal planning. The defense system of the manor relied on the cross fire of artillery. The article also shows the main analogues of similar manors on the Hetmanat territory.

Keywords: *Hetmanate, Ivan Mazepa, Baturin, Goncharivka, palace, Dutch fortification system.*